

**TÜRK TARIMININ GELİŞİMİ, SORUNLARI VE UYGULANAN POLİTİKALAR ÜZERİNE BİR
ARAŞTIRMA (1839-1950)**

Kerem KARABULUT¹

Hikmet AKYOL²

ÖZET

Bu araştırmada 1839 yılından 1950'ye kadar olan dönemde Türk tarımının içinde bulunduğu genel durum ve geçirdiği gelişim aşamaları incelenmeye çalışılmıştır. Yani araştırmanın temel amacı Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi ile Cumhuriyetin kuruluş yıllarındaki tarımsal görüntünün nasıl olduğunun görülmesi ve Türk tarımında yaşanan gelişmelerin hangi yönde olduğunun saptanmaya çalışılmasıdır. Bu doğrultuda konu edilen dönemlerdeki tarım sektörünün yaşamış olduğu gelişmeler ve maruz kaldığı sorunlar tespit edilmiş olup, söz konusu sorunlara çözümüne yönelik hangi politikaların uygulandığı irdelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Tarımı, Osmanlı'da Tarım, Cumhuriyet Dönemi Tarım Sektörü.

Jel Kodu: E60, Q10.

**A RESEARCH ON THE DEVELOPMENT, PROBLEMS AND APPLIED POLICIES OF THE
TURKISH AGRICULTURE (1839-1950)**

ABSTRACT

In this study, it is aimed to study the general situation and developmental stages of Turkish agriculture. In other words, the main goal of this study is to unveil how the agricultural landscape was in the last period of Ottoman Empire and the early years of foundation of young Turkish Republic, and to determine how the developments of agriculture were. In this respect, the developments of agricultural sector and the problems they faced in afore-mentioned periods are determined, and the policies that were applied for solutions to afore-mentioned problems are aimed to scrutinize.

Key Words: Turkish agriculture, agriculture in Ottoman Empire, agriculture sector in Republic period.

Jel Code: E60, Q10.

1. GİRİŞ

“Türkiye'nin sahibi ve efendisi, kimdir? Bunun cevabını derhal birlikte verelim: Türkiye'nin sahibi-i hakikisi ve efendisi, hakiki müstahsil olan köylüdür. O halde, herkesten daha çok refah, saadet ve servete müstahak ve layık olan köylüdür. Binaenaleyh, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin siyaseti iktisadiyesi bu gaye-i asliye-i istihale matuftur.”

Mustafa Kemal ATATÜRK³

Monteith (1958) göre tarım, bitki gelişimini devam ettirmek için yeterli miktarda su ve besin kaynağıyla mümkün olan güneş enerjisinin kullanımınıdır. Başka bir tanımda ise tarım, bitkisel ve hayvansal mahsullerin üretilerek, kalite ile verimliliklerinin artırılması, uygun şartlarda korunması, değerlendirilmesi ve pazarlanmasını inceleyen bir bilimdir (www.wikipedia.org/wiki/Vikipedi). Tarım tarih boyunca kırsal alanların gelişmesinde ve şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır (Huylenbroeck vd., 2007: 5). Aynı zamanda tarım sektörü ekonomik gelişme açısından da çok önemli olup iktisadi büyüme açısından, iç (yerli) tarımsal fazlalığı artırmayı ve genişlemeyi sağlayan bir tarımsal dönüşüm gereklidir (Colman ve Young, 1997: 1). Literatüel çalışmalar incelendiğinde her ülkenin geçirdiği tarımsal gelişim sürecinin ve gelişim sürecinde uygulanan politikaların büyük ölçüde bu ülkelerde veya dünyada yaşanan tarihsel gelişmelere, konjonktürel

¹ Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü Öğretim Üyesi, kerem@atauni.edu.tr.

² Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi, SBE İktisat Politikası ABD, hikmetakyol76@gmail.com.

³ 1 Mart 1922'de 3. Toplanma Yılı Açış Söylevlerinde Tarımla İlgili Kısımlar, Bknz: Tarım ve Orman Bakanlığı (1981), Atatürk ve Tarım, Orman Harita ve Fotogrametri Müdürlüğü, s.17.

dalganmalara ve iklimsel değişikliklere paralel biçimde şekillendiği gözlenmektedir. Gerek gelişmiş gerekse de gelişmekte olan ülkelerde tarım sektörünün mevcut yapısını ve gelişim düzeyini daha iyi kavrayabilmek için bu ülkelerin geçmiş yıllardaki yaşamış olduğu tarihsel dönüşümleri, bölge ve dünya coğrafyasında yaşanan olayları ve bu ülkelerdeki hükümetler tarafından gerçekleştirilen kalkınma hamlelerini irdelemek çok önemlidir.

Bu çalışmada Türk tarımının 1839 ve 1950 yılları arasındaki gelişimi, karşılaştığı sorunları ve bu sorunlara dönük olarak uygulanan politikalar incelenecektir. Yani çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi ile Cumhuriyetin kuruluş yıllarındaki tarımsal görüntünün nasıl olduğunun görülmesi ve Türk tarımında yaşanan gelişmelerin hangi yönde olduğunun saptanması amaçlanmıştır.

2. 19.YÜZYIL OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA TARIM SEKTÖRÜ

Tanzimat döneminde sosyal ve idari reformlara dayalı bir modernleşme ile bu reformların başarısını ekonomik gelişme sahasında gerçekleştirecek uygulamalar yoluyla desteklemeyi temel alan bir anlayış ortaya çıkmıştır (Güran, 1998: 314). 19. yüzyılda söz konusu reformlara kalkışılmasının nedenlerini daha iyi görebilmek için bu dönemin konjonktürel yapısını irdelemek gerekir. Bilindiği üzere XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun coğrafi konumu ve ekonomik zenginliği Avrupalı büyük devletlerin Osmanlıya yönelik saldırı ve parçalama politikaları yürütmesine neden olmuştur (Yıldırım, 2001: 314). Dolayısıyla bu anlayışın (modernleşme) ortaya çıkmasında Batı'nın emperyalist amaçlarını bertaraf ederek, "Hasta Adam" diye nitelendirilen devleti kurtarma temel amaç olarak göze çarpmaktadır. Başka bir ifadeyle modernleşme sürecinin ortaya çıkmasının en önemli sebebi Osmanlı İmparatorluğu ile Batılı büyük devletlerin arasındaki karmaşık ilişkidir (Önal, 2009: 2).

Devlet organlarının kararlarında ve uygulamalarında bariz bir biçimde görülen bu "imar-ı mülk" hedefi bir iktisat politikasını oluşturmuş olup, söz konusu iktisat politikasının en etkin şekilde hissedildiği alan tarım sektörüdür (Güran, 1998: 45). Zira o dönemde Osmanlı'nın iktisadi temeli tarımsaldı (Pala, 1996: 39). Üretim büyük oranda tarıma bağlı olmasına rağmen tarımdan alınan verim çok yetersizdi (Yıldırım, 2001: 314). 1699 Karlofça Antlaşmasıyla birlikte Osmanlı Devleti siyasi gerilemenin yanında ekonomik ve iktisadi olarak da gerilemiş olup, bu gerileme tarımda ilkel yöntemlerin egemenliğinin sürmesini kolaylaştırmıştır. Üretimde yağmur suyuna olan bağımlılığa ilaveten bazı bölgelerde genel asayişin tesis edilememesi ve küçük köylü kesimi üstündeki vergi yükü tarımsal gelişme üzerinde etkili unsurlardır (Baskıcı, 2003: 31). Söz konusu şartlar hemen hemen üretimi arttırmaya ve toprağı geliştirmeye dönük dürtüyü (teşviği) ortadan kaldırmıştı (İssawi, 1975: 65). 19. Yüzyılın sonlarına kadar çıktılar ve toprak mülkiyeti ile zirai ilişkilere dönük veriler yetersiz kaldığı için genel olarak verilmiş bilgiler haricinde bu dönem tarımı ile ilgili kapsamlı sayısal bilgiye ulaşmak imkânsızdır (Küçükkalay ve Efe, 2006: 247-248).

Tanzimat döneminde ilk olarak zirai gelişme politikalarını meydana getirecek ve yürütecek bir zirai bürokrasi tesis edilmiştir (Güran, 1998: 45). Bu doğrultuda sırasıyla; 1838'de Hariciye Nezareti'ne bağlı olarak Ziraat ve Sanayi Meclisi, 1843 yılında Safveti Paşa'nın Maliye Nazırlığı döneminde bu nezarete bağlı olarak kurulan ancak sonrasında Ticaret Nezareti'ne bağlanan Ziraat Meclisi, 1846'da dört ay gibi kısa ömür süren müstakil bir Ziraat Nezareti, 1858 yılında Umûr-ı Nâfia Nezâreti'ne bağlı olarak Osmanlı Devleti'nin altyapı işleriyle ilgilenmesi için teşkil edilen Meclis-i Maâbir üyeleri arasından, 1863 yılında 3 kişilik bir Ziraat Fırkası, 1868 yılında ise mahalli düzeyde gerçekleştirilecek ekonomik gelişme hususundaki faaliyetleri düzenlemek üzere Nafia Dairesi kurulmuştur (Güran, 1998: 45-46; Çeşme, 2014: 40-41; Keskin, 1990: 89; Çakır, 2000: 370).

19. yüzyılda tarımı geliştirmek, üretim alanlarını genişletmek, ticari değeri yüksek olan ürünlerin üretimini arttırmaya yönelik geçici vergi muafiyetleri sağlanarak, üretimde modern araç kullanımını yaygınlaştırmak için dışardan karşılanacak araç ve gereçlerin gümrüksüz ithal edilmesi gibi politikalar gerçekleştirilmiştir (Yıldırım, 2001: 314-315). Bu dönemde zirai üretimin teşvikine yönelik ilk ve en önemli hamle zirai ürün ticaretinin serbestleştirilmesi olup, devlet tekelleri ve devlet mübayaaları önemli miktarda ortadan kaldırılmıştır (Güran, 1998: 50). Tanzimat döneminde zirai kredi alanında da önemli atılımlar gerçekleştirilmiş olup; Zirai kredi alanına dönük gerek özel kredi piyasasını düzenleyici kurallar getirilmiş gerekse de çiftçiye kredi verilmiştir (Yıldırım, 2001: 315). Bu dönemde iltizam (mültezim) kaldırılıp, vergilerin devlet yetkililerince alınması benimsenmesine rağmen arzu edilen başarıyı gösteremediği için 1841'de tekrar iltizam uygulaması sürdürülmüştür (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, 2004: 11). İltizam uygulamasının başarısız olmasının temelinde merkezi devletin kırsal alandaki gücünün yeterli olmaması yatmaktaydı (Pamuk, 2012: 9). Zirai üretimin teşvikine yönelik diğer uygulamalar ise ticari değeri fazla olan pamuğun üretiminde zaman öşür muafiyetinin sağlanması ve 1850'de zeytinlik yetiştirenlere 25 sene, yabancı zeytin ağaçlarını aşılayanlara 20 sene vergi muafiyeti sağlanmasıdır (Yıldırım, 2001: 315). Teşvik adımlarının hayvancılık alanındaki en önemli

uygulamaları ise İslimye ve İzmit Çuka fabrikalarının açılması ile Feshane'nin kaliteli yapıtı gereksiniminin ülke içinden temin edilmesi için uygulanan merinos cinsi koyunların çoğaltılması faaliyetleridir (Güran, 1998: 53). Bu faaliyet doğrultusunda 1843'da merinos cinsi koyunlardan 10 sene boyunca hiçbir vergi alınmaması kararlaştırılmıştır (Yıldırım, 2001: 315). Üreticiye tohumluk verilmesi ve onların kredilendirilmesi uygulamaları ile tarım okullarının açılması türünden çalışmaları da diğer zirai teşvikler arasında göstermek mümkündür (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, 2004: 9).

1858 yılında ayanlar ile diğer yerel unsurların gücünü sınırlamak ve tarımsal üretimi geliştirerek vergi gelirlerini artırmak amacıyla Arazi Kanunnamesi yürürlüğe koyulmuştur (Pamuk, 2012: 9). Bu kanunnamenin en dikkat çeken özelliği toprakta özel mülkiyetin kabul edilmesidir (Önal, 2009: 8). Bu gerekçeyle Arazi Kanunnamesinin birinci maddesi Osmanlı topraklarını; Memluke (mülk toprakları), Miriye (miri toprakları), Mevkufe (vakıf toprakları) ve Metruke (metruk topraklar) ile Mevat (ölü topraklar) olarak beşe ayırmıştır (Pala, 1996: 60). Arazi Kanunnamesinin uzun dönemde ne gibi sonuçlarının olduğunu tespit etmek güçtür (Pamuk, 2012: 9).

19. yüzyılda Anadolu tarımında makineleşme ve modern teknikler kullanımı incelendiğinde, küçük tarımsal üreticiliğin hâkim olduğu ve kişi başına gelirin çok düşük olduğu bir tarımsal yapı görülmektedir (Baskıcı, 2003: 33). Yani 19. yüzyıl Osmanlı'sında tarımsal ürünlerin artırılması ve geliştirilmesine yönelik politikalar tarım teknolojisinin gelişmesine önemli katkı sağlamadığı gibi tarım ile geçinen kişilerin refah düzeyini de artıramamıştır. Bu sorunun temelinde, Anadolu'nun kırsal bölgelerinde emeğin görece olarak kıt olması ve ekilebilir toprakların görece olarak bol bulunması yatmaktadır (Pamuk, 2012: 10). Bu durum köylülerin sahip oldukları teknoloji ile işleyebileceklerinden daha fazla tarıma açılacak topraklara kavuşabildikleri için teknolojilerini geliştirme ve değiştirme güdülerini köreltmıştır (Güran, 1998: 59).

3. ATATÜRK DÖNEMİNDE TARIM SEKTÖRÜNDEKİ GELİŞMELER

Bu araştırmada Atatürk Dönemi Tarım Sektörü Ele alınırken 1923-1930 arası dönem ile 1930-1938 arası dönem ayırımına gidilmiştir. Araştırma kapsamında böyle bir ayırım yapılmasının sebebi söz konusu dönemleri içeren ekonomi politikalarıdır. Zira 1923-1930 yılları arasında ekonomide pür liberal özel sektörü teşvik edici politikalar izlenirken, 1930-1938 yılları arasında devlet ağırlıklı (devletçi) ekonomi politikaları izlenmiştir.

3.1. 1923-1930 Arası Dönemde Tarım Sektörü

Cumhuriyetin ilk yıllarında da Türkiye'nin genel itibariyle bir tarım ülkesi karakteristiği taşıdığı görülmektedir. Şöyle ki, GSMH'nin yaklaşık yarısı tarımdan elde edilip, çalışanların yüzde 70'inden çoğu çiftçilikle geçimini sağlamakta ve nüfusun yüzde 80'i kırsalda yaşamaktaydı (Aruoba, 1982: 79). Bu dönemde tarım sektörü üzerine politika ve gelişmelerin miladı olarak 17 Şubat 1923'te yapılan İzmir İktisat Kongresi'ni kabul etmek gerekir. Zira Atatürk dönemi ekonomi politikasının temelleri bu kongrede atılmıştır. 1135 delegenin bir araya gelmesiyle toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde, Cumhuriyet'in 1923 ile 1930 yılları arasında izlenecek ekonomi politikaları belirlenmiştir. Bu kongrede sanayi, tarım, ticaret ve işçi grupları olmak üzere dört ana grup temsil edilmekte olup, genel itibariyle tarım ve ticaret grubu dönemin en etkin olduğu için kongre kararlarını açıklayan Misak-i İktisadi 'de genellikle bunların istekleri söylenmiştir (İstanbul Ticaret Odası, 1989: 13). İzmir iktisat kongresinde tarım sektörü ve çiftçilere yönelik olarak alınan kararlar aşağıdaki gibidir (Koç, 2000: 154):

- ✓ Aşar vergisinin kaldırılması,
- ✓ Tütün ekimi ve ticaretinin serbest bırakılması,
- ✓ Rejinin kaldırılması,
- ✓ Tarımsal kredilerin düzene sokulması,
- ✓ Yol vergisi gelirlerinin şose yapımına harcanması,
- ✓ Orman köyleri ile ilgilenilmesi,
- ✓ Hayvan hastalıkları ile mücadelenin hızlandırılması,
- ✓ Göllerde balık yetiştirilmesi,
- ✓ Tamirat atölyelerinin kurulması,
- ✓ Tarım alet ve makinalarında standartlaşmaya gidilmesi,

- ✓ Pratik tarım derslerinin okul programlarına konulması,
- ✓ Yükseköğrenim öğrencilerinin belirli süre içinde köylere gönderilmesi.

İzmir iktisat kongresinin bir sonucu olarak aşar vergisinin kaldırılması Türk tarımı açısından çok önemli olaydır. Zira Osmanlı'dan, genç cumhuriyete miras kalan bu vergi ekonomi için önemli bir gelir kalemi oluşturmaktaydı. Örneğin, aşar vergisinin 1875 yılında Osmanlı bütçe gelirlerindeki oranının %35,3 olduğu görülmekteydi (Palamut, 1987: 75), bu oranın Cumhuriyetin kurulduğu yıl olan 1923'de %27 olduğu görülmektedir (Mutlu, 2009: 72). Bu oranın bu kadar yüksek olması, 20. yüzyılın başlarında Türk ekonomisinin hala büyük oranda tarıma dayandığını göstermektedir. Dolayısıyla bir tarım ülkesi tarafından yüksek oranlı tarım vergisinin kaldırılması kararının alınması hayati bir adımdı. Bu verginin kaldırılmasına karar verilmesinde en başat etkenlerden birisi tarım kesimi için ağır bir yük oluşturmasıydı. 25 Şubat 1925 tarihinde bu verginin kaldırılması Türk tarımının gelişimi üzerinde önemli bir etkiye yol açmakla birlikte yaşanan vergi kaybının hayvan (ağnam) vergisinin nispeti yüksek tutularak telafi edilmeye çalışılması ve de büyük baş hayvanlardan vergi alınmaya başlanması hayvancılığın gelişimi üzerinde kısıtlayıcı bir etki yaratmıştır (İnci, 2009: 113).

Aşar vergisinin kaldırılmasından sonra tarım sektöründeki gelişmeleri tarım sektöründe çalışan topraksız köylüye toprak dağıtılması izlemiştir. Zira 1912 ile 1913'de yapılan ve 1 milyon aileyi içeren tarım sayımı neticesinde, bütün ailelerin %5'ini içeren kısım toprakların %65'ine sahipken; %87'lik dilimi oluşturan aileler toprakların salt %35'ini kontrol etmekte ve geriye kalan %8'in ise hiç toprağı yoktu (Günaydın, 2006: 80). Aynı zamanda Aruoba (1982)'nin çalışmasında bildirdiği gibi Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülkede ekilen topraklar toplamda 4 ile 5 milyon hektar kadar olup, bu sayı ekilebilir alanların % 20'sinden azdır. Toplam alanın ise sadece % 5 ile 6,5 kadarını kapsamaktadır. İşletme başına ekilen alan 25 dekar olup işletme büyüklükleri göz önüne alındığında genellikle 20 dekarın çok altında bir alanda ekim yapıldığı görülmektedir (Aruoba, 1982: 80). Dolayısıyla 1927 ve 1929'da çıkarılan kanunlarla 1923-1934 yılları arasında 711.000 hektar arazi dağıtılmıştır (Durmuş, 2016: 159-160). Bu rakam 1938 yılında gelindiğinde toplamda 3,7 milyon hektarı bulmuştur (Dernek, 2006: 3). Tablo 1 incelendiğinde 1923-1938 yılları arasında toprağı muhtaç yerli çiftçilere ve dış ülkeden göçenlere ve afetzedelere de dâhil olmak üzere toplamda 9.657.671 dekar tarım arazi dağıtıldığı gözlenmektedir.

Tablo 1. 1923-1938 Döneminde Dağıtılan Topraklar

Toprak verilenler	Tarla Arazisi (dekar)	Bağ (dekar)	Bahçe (dekar)
Muhacirler ve mülteciler	2.727.907	58.814	8.359
Toprağı muhtaç yerli çiftçiler	4.482.567	98.606	160.300
Yurt içinde naklolunan kişiler	149.021	-	-
Doğal afete Maruz Kalanlar	52.491	-	-
Toplam	9.657.671	157.420	168.659

Kaynak: Ömer Lütfi Barkan (1980)'den aktaran: İbrahim İnci (2010), "Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Toprak Mülkiyet Dağılımı İle İlgili Bazı Düzenlemeler", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 44, Erzurum, s.357, ss.345-359.

Görüldüğü üzere bu dönemde topraksız çiftçiye toprak verilerek hem düşük toprak kullanımının önüne geçilmeye çalışılmış hem de üretim kapasitesinin artırılması amaçlanmıştır. Ancak 1923-1939 arası dönemde ekilen toprak miktarı yılda % 2,5 kadar genişlemiş olup dönemin sonunda ekilebilir toprakların oranı % 35'dir. 17 yılda 2 milyon hektar yeni alan ekilmeye başlanmıştır (Aruoba, 1982: 80).

Yani Atatürk Dönemi boyunca düşük toprak kullanımı sorunu tam olarak çözülememiştir. Aruoba (1982) göre, toprak kullanım düzeyinin düşük olması ve dönem boyunca düşük kalmasına neden olan üç faktör sırasıyla; nüfus yetersizliği, üretim tekniklerinin geriliği ve en önemlisi ulaştırma ve taşımacılık alanlarında geriliğe bağlı olarak ortaya çıkan iktisadi nedenlerdir (Aruoba, 1982: 80-82).

1927 yılında ilk nüfus sayımı yapılmıştır. Sayım sonucunda 13.648.270 olduğu tespit edilen nüfusun yarıya yakını (%43) tarım sektöründe çalışan insanlar oluşturmaktadır. Söz konusu sayım verilerine göre ülkedeki 65.245 işletmenin %43,6'si tarım, küçükbaş hayvancılık, deniz ve av ürünleri sanayileri etrafında toplanmıştır (İstanbul Ticaret Odası, 1989: 17). Çalışan nüfusun büyük büyük bir bölümünün tarım sektöründe yer alması, bu sektörü doğal olarak kalkınma hamlelerinin merkezine oturmaktadır. Bu dönemde kalkınma politikalarının genel olarak tarım sektörünü kapsamasının diğer önemli sebepleri ise, sanayi kapasitesinin aşırı derecede kısıtlı

olması, kaynak eksikliğinin yaşanması ve tarım sektörünün gelenekselliğidir (Günaydın, 2006: 13). Cumhuriyet'in ilk döneminde çiftçilerin kredi ihtiyaçlarını karşılamak ve verimliliği artırmak amacıyla kooperatifçiliği geliştirici adımların da atıldığı görülmektedir. Toprak (1988)'in çalışmasında da bildirdiği gibi, 1923 yılında Cumhuriyetin ilk kooperatifçilik mevzuatı olan İstihsal, Alım ve Satım Ortaklık Kooperatifleri Nizamnamesi yayımlanmıştır. 1924 yılında ise 1850'den beri uygulanan Ticaret-i Berriye Kanunu'nda değişikliklere gidilerek şirketler kısmına kooperatif şirketler eklenmiş, kooperatiflere yasal güvence sağlanmıştır. Aynı zamanda 1924 yılında İtibar-ı Zirai Birlikleri Nizamnamesi ile köylünün kredi sorunu çözülmeye çalışılmıştır. 1926 Türk Ticaret Kanunu'nda kooperatifler ciddi bir yer tutmaktadır. 1926 yılına gelindiğinde Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu ile tarımsal kredi yeniden düzenlenmiştir (Toprak, 1988: 17). Bunların yanı sıra çiftçilerin teknik bilgi seviyesini artırmak ve gelecekte gelişmiş tarım teknikleri kullanmaya yardımcı olmaya dönük olarak Ziraat Okulları, Yüksek Ziraat Enstitüsü kurulmuş, çiftçilere yararlı olmak ve yardımcı olmak için tohum ıslah istasyonları ve numune çiftlikleri açılmıştır (Kaştan, 2012: 1767).

Tablo 2. GSYH İçindeki Sektör Payları (%) (sabit fiyatlarla)

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmet
1923	42.7	10.4	46.9
1924	47.4	8.5	44.1
1925	44.4	8.9	46.9
1926	49.6	8.6	41.8
1927	39.3	11.8	48.9
1928	42.2	10.6	47.2
1929	49.5	9.0	41.0
1930	46.5	9.9	43.6

Kaynak: TOBB (1989)'dan aktaran: Hüseyin Topuz (2007), "Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Tarımsal Yapının İncelenmesi (1923-1950)", Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Cilt: 12, Sayı: 3, s. 382, s. 367-380.

Not: İzafi banka hizmetleri sektörlere dağıtılmıştır.

Tablo 2 incelendiğinde cumhuriyetin ilk 10 yılında yani ekonomide liberal politikaların uygulandığı dönemde tarım sektörünün GSYH'deki oranı hizmet sektörü ile başa baş gitmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'ni bir tarım ülkesi olmasına rağmen hizmet sektörünün GSYH içinde bu sektöre yakın olma sebebinin görmek için Osmanlı Devleti'nin son dönemine bakmak gerekir. Ekonominin açık pazar haline dönüşmesiyle hizmet sektörü içinde bulunan bankacılık, demiryolu işletmeciliği ile iç ve dış ticaret sektörleri görülmemiş bir gelişme kaydetmiştir (Divitçioğlu, 1982: 128; Aktaran: Öztürk ve Yıldırım, 2009: 147). Dolayısıyla Cumhuriyetin temelini atıldığı yıl olan 1923'te hizmet sektörü GSYH içinde en fazla yer kaplayan sektördü. Tarım sektörünün bu on yıllık süreçte en yüksek olduğu yıl, aşar vergisinin kaldırılmasını izleyen 1926 yılıdır.

Cumhuriyetin ilk döneminde tarım sektöründe kullanılan makineleşme oranında da önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1924 yılında Almanya'dan ilk defa 221 tane traktör satın alınmıştır (Doğan, 2006: 69). 1926 yılında ise 600 civarında olduğu tahmin edilen traktör sayısı 1929'un sonunda 2000'e çıkmıştır (Aruoba, 1982: 83). Ancak makineleşme alanında yaşanan bu gelişmeler ilerleyen yıllarda sürdürülememiştir. 1930'lu yılların sonuna doğru aktif traktör sayısı binin altına düşmüştür (Aruoba, 1982: 83). Bu sayının düşme nedenleri arasında en önemlisi şüphesiz ki tarım sektöründe kullanılan traktörlerin yurtdışından ithal edilmesiydi. Çünkü bu dönemde, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi, tarım makineleri imalatı yapan bir sanayi bulunmamaktadır (Çankaya, 2013: 143-144). Dolayısıyla bu araçların alımını izleyen yıllarda bakım, tamir ve yedek parça temininde yaşanan zorluklara bağlı olarak aktif traktör sayısında önemli bir düşüş yaşanmıştır.

Cumhuriyetin ilk döneminde hayvancılığın geliştirilmesine dönük önemli politikaların uygulandığı görülmektedir. Bu yöndeki en önemli adımlardan birisi savaş döneminde Millî Hükümet tarafından kurulan Veteriner İşleri Genel Müdürlüğü'nün yeniden yapılandırılması ve Genel Müdürlüğe, İstanbul'daki Veteriner Yüksek Okulu Müdürü Ali Rıza (Erem) Bey'in atanmasıdır (Gül, 2004: 233-234). Cumhuriyet'in kurulmasını takiben Veteriner İşleri Genel Müdürlüğü'nün modernleştirilmesi, hayvancılığın dönem başında ülkede önemli bir yer tuttuğunu ve bu konudaki politikalara önem verildiğini göstermektedir. Hayvancılığın ülke ekonomisinde önemli bir yere sahip olmasının önemli sebepleri arasında ülkede ekilmeyen geniş çayır ve meraların bulunması ile ulaştırma ve taşımacılık alanlarında yaşanan geriliğe bağlı olarak hem taşınması daha kolay hem de stoklanması daha müsait olan hayvan ve hayvan ürünleri üzerinde yoğunlaşma gösterilebilir

(Aruoba, 1982: 82). Söz konusu dönemde Hükümet programlarında bulunan hayvancılıkla ilgili hedefleri gerçekleştirmek için, Ali Rıza Bey'in hazırladığı "Beş Senelik Umur-i Baytariyye Programı" 1924-1925'den itibaren uygulamaya konarak; hayvan ıslah kurumlarının geliştirilip zenginleştirilmesi, hayvancılıkla ilgili yasal düzenlemelerin yapılması, hayvan hastalıklarının önlenmesi ve bu faaliyetleri gerçekleştirmek için ihtiyaç duyulan veteriner hekimlerin yetiştirilmesi gibi esaslara yer verilmiştir (Rıza, 1924: 233-234). Dönemin ilerleyen yıllarında hayvancılığa dönük politikaların bu programın esaslarına paralel biçimde yürütüldüğü gözlenmektedir.

3.2. 1930-1938 Arası Tarım Sektörü

1923-1930 yılları arasındaki liberal politikaların terkedilerek, devletçi politikalara geçilmesine neden olan birçok faktör vardır. Bunlar arasında özel sektörün sanayileşmedeki başarısızlığı, 1929 yılında Amerika'da yaşanan ve tüm dünyayı saran Büyük Buhran ve 1930 yıllarda Keynesyen görüşün dünya ekonomik sisteminde egemen hale gelmesi ile Sovyetler Birliği'nin devlet müdahalesine dayanan planlı ekonomide yakaladığı başarı sayesinde küresel krizden etkilenmemesi gösterilebilir.

1930-1938 arası dönemin devletçilik politikalarının Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planlarına göre şekillendirilmeye çalışıldığı söylenebilir. Bu planlardan ilki olan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (BBYSP) 1934-1938 yıllarını kapsamaktaydı. 1931 -1933 yılları arasında hazırlanan ve Mayıs 1934'de uygulamaya konulan BBYSP'nin en temel gayesi, önceden ithal edilen belirli tüketim mallarının üretiminde hedeflenen artışlara ulaşmaktır (İstanbul Ticaret Odası, 1989: 22). Literatür incelendiğinde bu planın salt sanayi sektörünü içermekte olup, tarım ve hizmetler sektörünü dışarda bırakmakta olduğunu ileri süren çalışmalara rastlanılmaktadır (Özçelik ve Tuncer, 2007: 260). Ancak BBYSP çerçevesinde tarım sektörünün gelişmesine yönelik önemli adımların atıldığı görülmektedir. Zira 1929 ekonomik buhranı sonucunda tarımsal ürünlerin ihrac fiyatlarında yaşanan düşüş çiftçilerin gelirini olumsuz etkileyerek, onları üretim yapamaz noktaya getirmişti (Dernek, 2006: 3). Bunun yanı sıra kırsal nüfusun toplam nüfus içinde kentsel nüfusa hâkimiyeti sürmekteydi. Bunu daha iyi görmek için aşağıdaki tablo incelenebilir. Şöyle ki, Tablo 4'de kırsal nüfusun genel nüfus içerisindeki oranı 1940'a gelindiğinde dahi %75,6'dır.

Tablo 4. Türkiye Nüfus Değişimi

Sayım Yılları	Kırsal Nüfus		Kentsel Nüfus		Genel Nüfus	
	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)	Sayı	Oran (%)
1927	10.342.391	75.8	3.305.879	24.2	13.648.270	-
1940	13.474.701	75.6	4.346.249	24.4	17.820.950	1.96
1950	15.702.851	75.0	5.244.337	25.0	20.947.188	2.17
1960	18.895.089	68.1	8.859.731	31.9	27.754.820	2.85
1970	21.914.075	61.6	13.691.101	38.4	35.605.176	2.52
1980	25.091.950	56.1	19.645.007	43.9	44.736.957	2.07
1985	23.798.701	47.0	26.865.757	53.0	50.664.458	2.49
1990	23.146.684	41.0	33.326.351	59.0	56.473.035	2.17
2000	23.735.567	35.0	44.109.336	65.0	67.803.927	1.83

Kaynakça: Gökhan Günaydın (2006), "Türkiye Tarım Sektörü", Tarım ve Mühendislik, Sayı: 76-77, s.12, ss.12-27.

Dolayısıyla BBYSP kapsamında devlet tarafından hem çiftçilerin korunmasına dönük tedbirlerin alınması hem de tarım sektörünün geliştirilmesine dönük uygulamalar gerçekleştirilmesi elzem olmuştur. Aynı zamanda bu dönemde, kırsal bir dönüşüm hedeflenerek, köylü için, toprak mülkiyeti olan, tarımsal üretim tekniklerine hâkim ve başarıyla uygulayan, ürettiğini sahiplenen, Cumhuriyet'in aydınlanma projesinin aktif paydaşı olan bir yapı amaçlanmıştır (Günaydın, 2006: 13). Bu amaç doğrultusunda 1933 yılında Ankara'da, Ziraat, Orman, Baytar, Ziraat San'atleri, Ulum-ı Tabiiyye olmak üzere beş fakülteden oluşan Yüksek Ziraat Enstitüsü kurularak ziraat, orman ve veterinerlik alanlarında Alman öğretim sistemi getirilmiş, rektör ve bütün profesörler Almanya'dan çağırılmıştır (Toprak, 1988: 18). Bu kurumun açılması ve bütün öğretmenlerin Almanya'dan getirilmesi Türk tarımında eğitim düzeyinin ve teknik bilgi ile becerinin geliştirilmesi adına önemli bir gelişmedir. BBYSP'nin uygulandığı dönemde tarım sektöründe kaydedilen eğitimsel ve teknik ilerlemenin üretime yansıtılması amacıyla önemli tarım ürünlerinin işlenmesine yönelik sanayilerin

geliştirilmesi hedeflenmiştir. Bu hedef doğrultusunda 1934'den itibaren beş yıllık bir süre zarfında tekstil sanayii, kendir-keten sanayii, suni ipek, selüloz ve kâğıt tesisleri, şeker sanayii, süngercilik ve gül sanayileri kurularak faaliyete geçirilmiştir (Kaştan, 2012: 1769). Söz konusu tarımsal sanayii kollarının beş yıl gibi bir sürede tamamlanarak hizmete açılması, devletin etkin bir şekilde ekonomik hayata müdahale edip, aktif bir şekilde piyasada rol almış olduğunu göstermektedir. Bu dönemde özellikle üç beyaz olarak nitelendirilen; şeker, un ve pamuk sanayisinin geliştirilmesi gerek dışa bağımlılığın ortadan kaldırılması gerekse de önemli bir ihraç kalemi elde edilmesi amaçlarından ötürü elzem görülmüştür.

BBYSP döneminde üreticilerin desteklenmesi amacıyla başka önemli reformlar da yürürlüğe koyulmuştur. 1932'den başlanarak tahıl fiyatlarının desteklenmesi ve buğday koruma kanununun çıkarılmış, buna paralel olarak ise Toprak Mahsulleri Ofisi'nin kurulmuştur (Dernek, 2006: 3). Aynı zamanda 1935'te kurulan Tarım Satış Kooperatifleri ile üreticilerin ürünlerine sürüm sağlanması, müşteri bulunması ve bu ürünleri hammadde olarak işleyip kıymetlerinin artırılması ile iç ve dış piyasalarda çalışan araçların kazançlarını üreticiye mal ederek milli ürünlerin standartlaştırılması amaçlanmıştır (Öztürk ve Yıldırım, 2009: 160). Tarım sektörü açısından dönemin diğer önemli gelişimleri arasında 1937 yılında çıkan 3116 sayılı Orman kanunu ve ilaveleriyle orman teşkilatı ve Devlet Meteoroloji İşleri Umum Müdürlüğü ile T.C. Ziraat Bankası'nın kurulmaları gösterilebilir (Erkun, 1998: 1192). Bu dönemde toprak dağılımındaki sorunun giderilmesi amacıyla 1935 yılında çalışmalar başlamış olmasına rağmen Atatürk'ün vefatı ve II. Dünya savaşının patlak vermesiyle bunun gerçekleşmesi mümkün olmamıştır (Dernek, 2006: 4).

4. ATATÜRK SONRASI TARIM SEKTÖRÜ

İkinci Beş Yıllık Sanayi Planını (İBYSP) Atatürk'ün vefatı ve İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden dolayı hayata geçirmek mümkün olmamıştır. Özellik savaşın yıkıcı etkileri her ne kadar savaşa taraf olmasa da Türkiye'yi ciddi ölçüde olumsuz etkilemiştir. Buna bağlı olarak olumsuz etkilenen sektörlerin başında hiç şüphesiz tarım sektörü gelmekteydi. Özellikle bu dönemde ülkede ağır bir iاشة darlığı görülmüştür. Yaşanan iاشة darlığının en önemli sebeplerinden birisi söz konusu dönemde bir milyon gencin askere alınmasına bağlı olarak tarımsal işgücünün önemli oranda olumsuz etkilenmesiydi (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, 2004: 18). Buna bir de çift hayvanlarının bir kısmına milli müdafaa mükellefiyeti kapsamında ordunun el koyması eklenince (İnci, 2013: 276) işgücünde görülen ciddi gerileme doğal olarak üretime yansımış ve tarımsal üretimde fevkalade kayıplar yaşanmıştır. Örneğin, savaş boyunca buğday üretiminde yaşanan kayıplar %50'yi bulmuştur (Boratav, 1990: 276). Benzer şekilde bitkisel üretim hacmi 1938-1939 yıllarındaki düzeyin %34 altına gerilemiştir (İnci, 2013: 276). Görüldüğü üzere İkinci Dünya Savaşı tarım ve sanayi sektörleri üzerinde tam bir yıkıma sebep olmuş ve bu yıkımın uzantıları kendini sonraki yıllarda siyasal alanda da göstermiştir (Kazgan, 2013: 61). Tablo 5 incelendiğinde söz konusu yıllar arasında tarım üretim endeksinde ciddi oranda bir gerileme yaşandığı görülebilir. Bu gerilemede, tarım sektöründeki üretim düzeyindeki düşüşün çok büyük bir etkisi olup, tarım üretimi, 1934 ile 1938 yılları arasında, ortalama olarak 7.303.339 ton iken, 1945 yılına gelindiğinde 4.013.439 tona düşmüştür (Yerasimos, 1977: 1322; Aktaran: Bülbül, 2006: 5).

Bu dönemde tarım sektörüne yönelik politikaların önemli ölçüde iاشة sorunlarının bertaraf edilmesine dönük olarak uygulandığı görülmektedir. Bununla birlikte Boratav (1990)'a göre 1930 ile 1939 yılları arasında uygulanan müdahaleci-devletçi politikalar ile bu dönemin sonunda gözlenen bazı eğilimler, savaş yıllarını ve onun iktisadi sonuçlarını biçimlendirmiştir (Boratav, 1990: 63).

Tablo 5. İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Tarım ve Sanayi Üretim Endeksi

Yıl	Tarım Üretim Endeksi (1930: 100)	Sınai Üretim Endeksi (1930: 100)
1940	90.5	108.2
1941	98	107.3
1942	86	94.2
1943	81.98	103.5
1944	70.4	116.2
1945	89.5	115.4

Kaynak: Yerasimos (1977)'den aktaran: İrfan Bülbül (2006), "İkinci Dünya Savaşı'nın Türkiye'de Sosyal Hayata Olumsuz Yansımaları", İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, Sayı: 9, s.5, ss.1-50.

Milward (1977) göre bir ülkede savaş olsun veya olmasın iâşe problemini ortadan kaldırma hususunda uygulanacak politikalar açısından hükümetlerin önünde iki seçenek vardır; Birinci seçenek hükümetlerin (devlet) piyasaya etkin biçimde müdahale edip, devlet üretimi ile ticaretini katı polisiye tedbirlerle denetimi altına alması ve ihtiyaç duyulan hububatı kendi belirlediği fiyatlardan tedarik etmeye çalışmasıdır. Ancak bu seçeneğin tercih edilmesi ihtikârı, istifçiliği ve karaborsacılığı ortaya çıkarmaktadır. Buna rağmen hükümetler bu seçenekle fiyat artışlarını sınırlayabileceğine inanır. İkinci seçenekte ise hükümetler piyasaların işleyişine daha çok güvenerek, piyasa koşulları ve üretim ile fiyatlar üstündeki müdahale ve kontrolden olabildiğince kaçınırlar. Bu durumda fiyat artışlarının üreticiyi dürterek, talep artışlarının üretimdeki artışlarla karşılanacağını ümit ederler. Bu seçenekte hükümetler açık piyasada yaşanan fiyat artışlarını kabullenmiş olurlar (Milward, 1977: 97).

Boratav (1990) göre bu dönemde ülkeyi yöneten Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu hükümetlerinin savaş ekonomisi ve yahut iâşe sorunlarına dönük politikalarında yukarıda ifade edilen seçenekler doğrultusunda yaklaşımları farklıdır. Pamuk (1988) göre ise Saydam Hükümeti birinci seçeneği tercih ederken, Saraçoğlu Hükümeti ise ikinci seçenek doğrultusunda çok az ve çekingen adımlar atmasına karşın evvelden uygulanan politikaların geneline dokunmadan kimi uygulamalarda müdahaleciliğini daha da sertleştirmiştir. Şener (2004) göre, iâşe konusunda Saydam Hükümeti sert bir devlet anlayışı ile fiyat denetimi ve ürünlere el koyma tarzında yoğun müdahaleci bir politika izlerken, Saraçoğlu Hükümeti daha esnek davranmıştır.

Ancak gerçek olan şudur ki, iki hükümetin de karşılaştığı sorunlar aynı olup, üretim ile ithalat konusunda görülen daralmanın ve engellenemeyen enflasyonist baskıların halkın dayanma gücünü aşmasını önlemek, büyük kentlerdeki beslenme, ısınma, giyinme problemlerine çözüm bulmak bu dönemdeki hükümetlerin başat hedefleriydi (Boratav, 1990: 65). Bu hedefler arasında savaş nedeniyle silah altına alınan askerlerin beslenme sorununu gidermeyi çabalarını da koymak gerekir.

Tablo 6. 1938-1943 Yılları Arasındaki Ortalama Fiyatları ve Artış Oranları

Maddenin adı	1938 (kuruş)	1943 (kuruş)	Artış Oranı (%)
Ekmek (kilo)	0.05	38.67	284.7
Et (kilo)	42.52	198.54	366.9
Taze sebze (kilo)	7.51	29.96	298.9
Zeytinyağı (kilo)	51.85	231.29	336
Şeker (kilo)	28	338	1107
Peynir (kilo)	48.78	155.42	218.6
Yumurta (tane)	1.71	7.94	364.3
Süt (kilo)	14.79	51.25	236.5

Kaynak: M. Selçuk Özkan ve Abidin Temizer (2009), "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Karaborsacılık", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 9, Sonbahar, s.321, ss.319-325.

Tablo 6'da savaş yıllarında Türkiye'deki temel tarımsal/hayvansal ürünlerin fiyatlarındaki değişimler verilmiştir. Söz konusu veriler incelendiğinde ülkede savaşa bağlı olarak ortaya çıkan enflasyonist dalgalar daha net bir şekilde idrak edilebilmektedir. Ekmek, süt ve et gibi temel gıda maddelerinde görülen devasa fiyat artışları söz konusu dönemde ciddi bir kıtlık sorununun baş gösterdiğinin işaret etmektedir. Yani Türk halkı İkinci Dünya Savaşı yıllarında çok çetin beslenme ve ısınma sorunlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Aynı zamanda bu dönemde karaborsacılık çok sık karşılaşılan bir problemdir.

Gerek Saydam Hükümeti olsun gerekse de Saraçoğlu hükümeti, her iki hükümetin de yüzleşmek zorunda oldukları büyük sorunlar vardı. Bu sorunlar bir kasatura bıçağının iki yüzüne benzetilebilir. Kasaturanın bir tarafında Avrupa'yı kasıp kavuran büyük bir savaş, diğer tarafında ise ülke çapında baş gösteren kıtlık sorunu vardı. Süreyya Aydemir (2013), İkinci Adam adlı eserinin ikinci cildinde⁴ memleketin yüzleşmek zorunda kaldığı sıkıntıları şöyle ifade etmiştir:

"Sabah güneş doğarken gözünü yeni açan her vatandaş, o gün sofrasına bir dilim ekmek koyup koymayacağını ve ordunun yönetim mevkilerinde görevli her komutan, o gün askerine ne yedireceğini, yemsizlikten kırılan hayvanlarına bir avuç yem bulunup bulunamayacağını; uçaklarına, motorlarına kaç

⁴ Söz konusu eser ilk defa 1987 yılında basılmış olup, Remzi Kitapevi tarafından piyasaya sunulmuştur.

günlük benzin ve motorlu vasıtalarına kaç tane yedek lastik bulabileceğini kaygıyla düşünüyordu. Başlayan güne, birliklerine et, yağ, çay, şeker bulup bulamayacağını düşünerek kaygılar, şüpheler içinde giriyordu.”

4.1. Saydam Hükümeti Dönemi Tarım Sektörü

Saydam Hükümeti tarafından Ocak 1940 tarihinde çıkarılan Milli Koruma Kanunu devletçi sert politikaların en temel aracı olup (Boratav, 1990: 65), bu kanun bağlamında kurulan koordinasyon heyeti ciddi iktisadi adımlar atmıştır (Şener, 2004: 79). Söz konusu kanunla ücretli iş yükümlülüğü, çalışma sürelerinin artırılması ile ücretlere sınırlandırılma getirilmesi türünden maddelerin yanında; sermaye konusunda hükümetlere, özel işletmelere geçici olarak el konulması ithalat ve iç ticarete azami, ihracatta ise asgari fiyatları saptama ve son olarak temel malların vesikaya bağlanması gibi hükümete geniş bir yetki verilmiştir (Boratav, 1990: 65).

İkinci Dünya Savaşının patlak vermesini izleyen yıllarda piyasalara müdahale etmeyerek stokları yeterli bulan hükümet iase konusunda iyimser bir yaklaşım sergilemekteydi (Pamuk, 1988: 101; Şener, 2004: 79). Ancak durum hiçte görüldüğü gibi değildi. Zira 1940'da üretim yeterli olmasına karşın tüccarlarla, halkın kötümserliğe kapılması sonucunda ellerinde stok saklamaları, Türk Mahsulleri Ofisi'nin (TMO) yeterli düzeyde buğday tedarik etmesini engellemiştir (Şener, 2004: 79). Bu gelişmeler neticesinde ülkede bir iase sıkıntısı yaşandığı fark edilmiştir. Bunun sonucu olarak Cumhuriyet tarihinde ilk kez Aralık 1940'ta hububatın zorunlu bir şekilde devlete satılması ve ürüne el konulması gibi uygulamalar yoluyla piyasalara müdahale edilmiştir (Şener, 2004: 79). Şubat 1941'de hükümet, üreticilerin, ürettiği hububatın geçimlik ve tohumluk ile hayvan yemine ayırdıkları oranlar haricindeki kısmını TMO'ya satmasını kararlaştırmıştır (Özer, 2012: 33-34). Köylerden toplanan hasatın ve devredilmesi lazım gelen ürünün miktarı görevliler tarafından tarla ve harmanda saptanarak, denetlenenecekti (Metintaş ve Kayıran, 2008: 166). Köye gelen görevlilerin köyün zenginlerinin ve yahut toprak ağalarının evlerinde konuk edilmeleri, ürünlere el koyma işlemlerinde bu çevrelerin kayrılması sorununu doğurmuştur (Özer, 2012: 34). Bu dönemde buğday, pamuk ve şeker pancarı piyasa fiyatlarının altından satın alınmakta; pamuklu dokuma ile şeker (vesikalı dağıtım haricinde) devlete önemli kar getirecek fiyatlardan; ekmek ile kömür ise cüzi bir fiyattan kent insanına satılmaktadır (Boratav, 1990: 65).

4.2. Saraçoğlu Hükümeti Dönemi Tarım Sektörü

Temmuz 1942'de Refik Saydam'ın vefat etmesi üzerine Şükrü Saraçoğlu hükümeti kurmakla görevlendirilmişti. Saraçoğlu hükümeti iasenin sağlanması konusunda uygulanan el koyma işlemlerini tekrar düzenleyerek, olabildiğince devlet müdahale ve denetimlerini azaltmış, üretimin artırılması amacıyla fiyatları serbestleştirmişti (Şener, 2004: 82). Fakat 1943'ün başlarında iase probleminin ciddileşmesine bağlı olarak hububatın yanı sıra baklagillere dönük düzenlemeler yapılmıştır (Topuz, 2007: 386). 2/11930 sayılı kararname kapsamında yapılan düzenlemeler ile hububattan devlete zorunlu olarak satılacak payın artırılmasıyla birlikte baklagiller de yüzde yirmi beş kapsamına alınmıştır (İnci, 2013: 285-286). 15 Temmuz 1942 tarih ve 2/18365 sayılı "Hububat Mahsulünden Muayyen Nispetlerin Satın Alınması Hakkında Karar" kararnamesi olarak tanımlanabilecek yüzde yirmi beş sistemi, üretilen hububatın 50 tona kadar olan kısmının % 25'nin bedeli ödenerek devlete satılması anlamına gelmektedir (Şener, 2004: 83; Kolaç, Tarih Tarih Yayınevi). Haziranda getirilen Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu ile belli başlı bütün ürünler için geçerli olan ve aynı biçimde toplanan yeni bir vergi çıkarılmıştır (Pamuk, 1988: 107). Saraçoğlu Hükümeti tarafından dönemin çetin şartları ile mücadele edilmesi amacıyla çıkarılan ve belli bir oranda tarım sektörünü etkileyen diğer bir kanun, Varlık Vergisi Kanunuydu. Bu kanun ilk defa Şükrü Saraçoğlu'nun ekonomide Türklerin konumunun güçlendirilmesi kararını almasıyla Kasım 1940'da Cumhuriyet Halk Partisinin (CHP) gizli oturumunda dile getirilmiştir (Karabulut, 2005: 326). Bu vergi ile savaş yıllarında servetlerini artıran tüccar, emlak sahibi ve büyük çiftçilerden vergi alınarak, gerek kazandıkları inanılan haksız kazançların geri alınması gerekse ekonomi için gelir bulunması amaçlanmıştır (Şener, 2004: 87). Varlık vergisi dönemin ağır koşulları göz önünde bulundurularak çıkarılan ve bir kereye mahsus alınması karara bağlanan olağanüstü hal vergisi niteliğini taşımaktaydı. Özellikle bu vergiyi vermeyenlerin Erzurum Aşkale'de çalışma kamplarına gönderilmelerine karar verilmesi, bu verginin uygulanışı ve sonuçlarına dair birçok mağduriyet yarattığı tartışmalarını günümüze kadar taşımıştır. Söz konusu verginin 4530 sayılı kanunla Mart 1944'de tarihinde kaldırıldığı görülmektedir.

CHP iktidarının sürdüğü 1945 yılında tarıma yönelik çıkarılan bir diğer kanun 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'dur (ÇTK). Bu kanunun temel amaçları arasında toprağı olmayan veya az toprağı bulunan çiftçilere toprak vermek ve verimsiz büyük arazilerin parçalanarak etkin bir şekilde işlemesine olanak tanımak gösterilebilir (Eşiyok, 2004: 19).

Tablo 7. 1937 ile 1943 yılları Arasında Dönüm Başına Çiftçi Aile Sayısı

Dönüm	Çiftçi Aile Sayısı
1 ile 10 dönüm	244.828
10 ile 20 dönüm	161.380
20 ile 30 dönüm	124.514
30 ile 40 dönüm	92.222
40 ile 50 dönüm	75.313
50 ile 75 dönüm	112.720
75 ile 100 dönüm	74.914
100 ile 200 dönüm	88.355
200 ile 500 dönüm	31.886
500 ile 1000 dönüm	40.104
1000 dönümden fazla	1876

Kaynak: Erdal İnce (2006), “Köylüyü Topraklandırma Kanunu’nun Türk Siyasal Yapısının Oluşumu Üzerindeki Etkileri”, ÇİTAD, V, 13, Güz, s. 63-64, ss. 59-78.

Tablo 7 incelendiğinde Cumhuriyet dönemindeki toprak adaletsizliğini bariz bir şekilde ortaya koymaktadır. Tabloya dikkat edilirse çiftçilerin 244.828’i 1 ile 10 dönüm gibi geçimlik denilebilecek kadar az bir toprağa sahiptir. Bunun yanında ÇTK’ya dönük olarak şu soruyu sormakta yarar vardır; bu kanunun çıkarılmasının temel amacı gerçekten çiftçi başına düşen toprak oranını genişletmek yoluyla üretim miktarını artırmak mıydı? Keyder ve Pamuk (1984)’e göre eğer dağıtılan topraklardan sonra daha fazla toprak ekilecekse evet cevabını vermekle birlikte ama ekilen toprak miktarını insan gücü ile hayvan sayısı belirlerse üretim ve pazarlanan ürün miktarının artırılmasını imkânsız görmektedirler (Keyder ve Pamuk, 1984: 58). Bu konuda literatüel çalışmalar incelendiğinde ise söz konusu kanunun çıkarılmasındaki en başat amacın CHP iktidarının kendine küçük çiftçilerden oluşan önemli bir seçmen tabanı yaratmak olduğunu ileri süren çalışmalara rastlanılmaktadır (Birtek ve Keyder, 1975: 66-67). Buna rağmen kanunun oy kaygısı güdülemeyecek kadar bir süre zarfında tasarlanması ve yürürlüğe koyulması da kuvvetle muhtemeldir. Kanunun çıkarıldığı dönemde ciddi tartışmalara yol açtığı görülmektedir. Özellikle mecliste bu tasarıya şiddetle karşı çıkanların başında Adnan Menderes, Cavit Oral ve Halil Mentеше ile Refik Koraltan gibi vekiller gelmekteydi. Bu vekiller arasında kendisi de bir toprak ağasının oğlu olan Adnan Menderes TÇK kanunun Nazi Almanya’sından etkilenilerek hazırlanmış ve amacın kitlelerin hareketliliğinin önüne geçilmek olduğunu ileri sürmüştür (İnce, 2006: 66-67). Kanun kapsamında ilk olarak salt devletin olan arazilerden bir kısmı 432 bin aileye ve aile başına ortalama olarak 51,6 dekarlık arazi gelecek biçimde toprak dağıtılmıştır (Dernek, 2006: 4). Ancak ilerleyen yıllarda tablo hiçte istenilen şekilde olmamış ve kanun uygulanma olanağı son bulmuştur. Bunda hiç şüphesiz etkin muhalefetin büyük rolü vardır. Ancak Keyder ve Pamuk (1984) göre, 1930’ların düşük ürün fiyatları ile savaşa bağlı olarak ortaya çıkan vergilerin birleşmesiyle fakir köylülerin ortakçı-kiracı çemberini aşarak bir çift öküz alacak imkânı ortadan kalkmıştır. Öküz reformuna girişilmediği için ÇTK’nın uygulanması başarısız olmuştur (Keyder ve Pamuk, 1984: 61).

İkinci dünya savaşı yıllarında tarıma yönelik atılan diğer ciddi adımlar ise çiftçilere kredi verilmesi, köy enstitülerinin açılması ve makineleşmeye önem verilmesidir. Bunlardan ilki tarım sektöründe çiftçilere verilen kredilerdir.

Tablo 8. Ziraat Bankası Tarafından Verilen Tarım Kredileri

Yıllar	Tarım Kredileri	Yıllık Artış	Tarım/Toplam Kredi Oranı
1933	34.2	-1.7	23.5
1935	31.9	-3.3	20.4
1937	41.5	17.6	16.8
1939	44.6	-9.9	18.0
1941	57.4	13.2	17.3
1943	78.3	18.5	16.5
1945	112.7	27.6	28.4

Kaynak: Kepenek ve Yentürk (2000)'den aktaran; Ecehan Balta (2002), "1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu: Reform mu Karşı Reform mu", Praksis, 5, s. 280, ss. 277-298.

Tablo 8'de İkinci Dünya Savaşı yıllarında Ziraat Bankası tarafından tarım sektörüne sağlanan krediler verilmiştir. Söz konusu yıllarda tarım kredilerindeki artışın en önemli nedeni olarak orduya alınan muazzam sayıdaki askerin gıda ihtiyacının giderilmek istenmesidir (Balta, 2002: 280).

Bu dönemde tarımsal eğitim seviyesinin artırılması ve teknik becerinin geliştirilmesini dönük önemli görülen bir diğer adım ise köy enstitülerinin kurulmasıdır. Nisan 1940 tarihli Köy Enstitüleri Kanunu ile 1940 ve 1948 arasında 21 Köy Enstitüsü açılarak bu yerlerde müzik, tarım, marangozluk ve balıkçılık ile ayakkabı tamirciliği gibi sanat ve zanaat eğitimleri verilmiştir (Günaydın, 2006: 13). Bu dönemde ülkede kırk köy enstitüsü açılarak kırk bin öğrenci yetiştirilmesi hedeflenmesine rağmen 21 Köy Enstitüsü kurulabilmiş ve bu enstitülerde 16.400 öğretmen ve 8756 eğitmen ile 7300 sağlık memuru yetişmiştir (Kapluhan, 2012: 185). 1945 yılında toplanan 2. Eğitim Şurası ile birlikte köy enstitülerine yönelik eleştiriler ortaya çıkmaya başlamış ve 1945'de çok partili hayata geçişle birlikte bu eleştirilerin dozu artmıştır (Aysal, 2005: 277-279). Ülkenin kalkınmasına yönelik önemli hamle olarak görülen köy enstitüleri bu eleştirilerin bir sonucu olarak ilerleyen yıllarda kapatılmıştır.

Savaş yıllarında Türkiye'de tarımın geliştirilmesine yönelik adımlardan üçüncüsü tarımda makineleşmeye önem verilmesidir. Bu dönemde Türk çiftçisinin teknik beceri kabiliyetini ve de makineleşme imkânını artırmak amacıyla 1944 yılında kurulan Türkiye Zirai Donatım Kurumu (TZDK) açılmıştır. TZDK'nin Türk tarımının mekanizasyon seviyesinin artırılması hususunda önemli yararları olmuştur (Moment, 2011: 50). İkinci Dünya savaşı sonrasında Amerika Birleşik Devletleri (ABD) tarafından birçok Avrupa ülkesine olduğu gibi Türkiye'ye de yapılan Marshall yardımları tarımda makineleşme açısından çok önemli bir gelişme olmuştur. Kadayıfçılar (1968), 1948 yılında 1756 olan traktör sayısının Marshall yardımlarına bağlı olarak bir sonraki yıl olan 1949'da 9170'e ulaştığını belirtmektedir (Cankaya, 2013: 145). 1955'e geldiğinde 40.282'ye ulaşan traktör sayısına bağlı olarak, bu makineler ile işlenen tarım arazilerinin payı toplam işlenen tarım arazileri içerisinde % 9'dan % 15'e çıkmış; Fakat kimyasal gübre kullanımı ve sulama gibi faktörlerde aynı nitelik ve oranda gelişme yakalanamadığından arzulanan verim artışı olmamıştır (İstanbul Ticaret Odası, 1989: 54).

5. SONUÇ

Türk tarımına yönelik modern anlamda ilk yaklaşımların 19. yüzyılda gerçekleştiği görülmektedir. Tanzimat Dönemi idarecileri, batılılaşma hareketleri kapsamında giriştikleri reformlaşma çabalarının en önemli uygulama ayağı olarak tarım sektörünü görmekteydiler. Zira söz konusu dönemde Osmanlı ekonomisi yapı itibarıyla bir tarım ülkesiydi. Dolayısıyla tarımsal üretimin artırılması ve zenginleştirilmesi ekonomik olarak büyüme ve refah düzeyinin yükselmesi için elzem kabul edilmekteydi. Bu doğrultuda ilk olarak reformları uygulayacak bir bürokrasi tabanı yaratılmaya çalışılmıştır. Dönem boyunca izlenen diğer politikalar ise, tarımsal üretimin artırılması ve ürünlerin pazarlanmasını kolaylaştırmak için iktisadi bütünleşmenin sağlanmaya çalışılmasıdır. Ancak gerek ülkedeki coğrafik ve demografik şartların getirdiği olumsuzluklar ile denetim kısıtlılığı gerekse de batılılaşmayı gerçek anlamda özümsemiş devlet adamlarının yetersizliği tarım sektöründe ilerlemenin önüne geçmiş, yüzyıl sonunda bu sektör açısından önemli bir ilerleme ve gelişme kaydedilememiştir. Buna bağlı olarak söz konusu dönemin sonunda küçük tarımsal üreticilik hâkimiyetini sürdürmüş ve kişi başına gelir çok düşük düzeylerde kalmaya devam etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra tabiri caizse küllerinden doğan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün ülkenin kalkınması için tarım sektörüne büyük bir önem attığı görülmektedir. Çünkü devletin kuruluş yıllarında selef Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi ülke ekonomisi tarıma dayanmakta

olup tarımdan sağlanan vergiler önemli bir gelir kalemi oluşturmaktaydı. Hiç şüphesiz bu dönemde tarım sektörü için en önemli gelişmelerin başında aşar vergisinin kaldırılması gelmektedir. Bununla birlikte devlet için önemli bir gelir kaleminin ortadan kalkması ve sonraki on yıllarda bu geliri telafi edecek kalemlerin bulunamaması yoğun eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Nihayetinde ise çiftçi için yıllardır ağır bir prangaya dönüşen bu vergiden kurtulmak tarım sektöründe ciddi bir rahatlama sebebi olmuştur.

Dönem boyunca görülen küresel çaplı savaşlara bağlı olarak ortaya çıkan nüfus kıtlığı, tarımda ilkel yöntemlerin egemenliğini sürdürmesi ve ulaştırma ile taşımacılıktaki yetersizliğe bağlı olarak görülen düşük toprak kullanımı tarım açısından en önemli sorunlar olarak varlığını sürdürmüştür. Bunun için Cumhuriyet döneminde bu olumsuz faktörleri kaldırmaya dönük olarak; çiftçinin topraklandırılması, tarımda ilkel yöntemlerin ortadan kaldırılması ve teknik kabiliyetin artırılması için toprak reformu gerçekleştirilmiş, ziraat okulları, Atatürk çiftlikleri ve köy enstitüleri gibi zirai kurumlar açılmış ve yurt dışından uzmanlar getirilmiştir. Aynı zamanda çiftçinin kredi ihtiyacının giderilmesi için başta Ziraat Bankası ve kredi kooperatifleri olmak üzere çeşitli kaynaklar tesis edilmeye çalışılmış ve üretim miktarı ile pazarlanan ürün miktarını artırmaya dönük iktisadi bütünleşme sağlanmaya çalışılmıştır. Bunların yanı sıra daha çok tarım arazisinin kullanılması ve üretimin artırılması amacıyla tarımda makineleşmeye önem verilmeye çalışılmıştır. Özellikle traktör ihtiyacı yurt dışından karşılanmaya çalışılmıştır. Fakat teknik ve donanımsal yetersizliklerden dolayı satın alınan birçok traktör sonraki yıllarda kullanılamaz hale gelmiştir. Atatürk Dönemi tarım sektörü genel hatlarıyla incelendiğinde ise uygulanan politikaların tarım sektörüne olumlu yansıdığı görülmektedir.

Atatürk'ün ölümünden sonra tarım sektörüne yönelik reform uygulamaları sürmekle birlikte bu dönemde İkinci Dünya Savaşı'na bağlı olarak ortaya çıkan işe probleminin çözülmesine dönük politikalar ön plana çıkmıştır. Bu dönemde tarımda çalışan önemli bir işgücünün önemli bir kısmının ve belli bir sayıdaki çiftlik hayvanının silah altına alınması tarım sektöründe tam anlamıyla bir travma yaratmıştır. Üretim düzeyinde ciddi kayıplar görülmüştür. Aynı zamanda 1939 ile 1949 yıllarını kapsayan dönemde işe problemini çözmeye dönük olarak çıkarılan politikalar ve diğer uygulamalar iktidara kızgın bir orta çiftçi tabanı yaratmıştır. Bu durumun özellikle sonraki yıllarda siyasi alandaki etkisi çok büyük olmuştur.

Genel hatlarıyla Atatürk sonrası dönemde üç önemli politikanın tarım sektörünün gelişmesine dönük olduğu ileri sürülebilir. Bunlardan birincisi tarımsal üretimi artırmak amacıyla tarımsal kredi hacminin artırılmasıdır. Ancak söz konusu uygulamanın iktisadi anlamda çok başarılı olduğu söylenemez. Zira tarımsal üretim düzeyinde söz konusu dönemde önemli gerilemeler yaşanmaya devam etmiş ve buna bağlı olarak fiyatlarda aşırı yükselmeler görülmüştür. Bu durum karşısında gerek Saydam Hükümeti gerekse de Saraçoğlu hükümeti çok ciddi kararlar almak durumunda kalmışlardır. Söz konusu kararların uygulanması özellikle küçük çiftçi üzerinde çok ağır yıkımlara yol açmıştır. Bu dönemdeki bir diğer önemli politik uygulama köylerdeki öğretmen ihtiyacının giderilmesi, teknik becerinin geliştirilmesi ve üretim ile verimin artırılması amacıyla köy enstitülerinin açılmasıdır. Her ne kadar hedeflenen sayının altında köy enstitüsü açılırsa köy enstitüleri Türk tarımının gelişmesine önemli katkılar sağlamış ve birçok kişinin eğitim almasını sağlamıştır. Ancak sonraki yıllarda köy enstitülerine yöneltilen ağır eleştiriler bu yerlerin kapatılmasına yol açmıştır. Atatürk sonrası dönemdeki diğer bir önemli tarım politikası ise tarımda makineleşmeye önem verilmesidir. Bu doğrultuda TZDK'nin açılması ve Marshall yardımlarına bağlı olarak çok sayıda traktörün yurt dışından sağlanması, Türk tarımının modernleşmesine ve gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Ancak söz konusu dönemde kimyasal gübre kullanımı ve sulama gibi tekniklerin aynı miktarlarda gelişmemesi üretimde istenen verimin elde edilmesini engellemiştir.

KAYNAKÇA

Aruoba, Çelik (1982), "Türkiye'nin Tarımsal Yapısı ve Tarıma Yönelik Politikalar", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları**, 513, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, 79-87.

Aydemir, Şevket Süreyya (2013), **İkinci Adam (1938-1950)**, İkinci Cilt, On ikinci Basım, İstanbul: Remzi Kitapevi.

Aysal, Necdet (2005), "Anadolu'da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, 35-36, 267-282.

Balta, Ecehan (2002), "1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu: Reform mu Karşı Reform mu", **Praksis**, 5, 277-298.

Baskıcı, Murat (2003), "Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 58-1, 29-53.

Bahar-2017

Spring-2017

Cilt: 6 Sayı: 11 (70-84)

Volume: 6 Issue: 11 (70-84)

Başaçık Gül, Raziye Tamay (2004), “Türkiye’de iki Dünya Savaşı Arasında Veteriner Hekimliği Hizmetleri ve Hayvancılık Politikaları Üzerinde Araştırmalar”, **Osmanlı Tarihi Araştırmaları**, 15, 227-255.

Birtek, Faruk ve Keyder, Çağlar (1975), “Agriculture and the state: An inquiry into agricultural differentiation and political alliances: The case of Turkey”, **The Journal of Peasant Studies**, 2 (4), 446-467.

Boratav, Korkut (1990), **Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2009**, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 3.Baskı, Ekim.

Bülbül, İrfan (2006), “İkinci Dünya Savaşının Türkiye’de Sosyal Hayata Olumsuz Yansımaları”, **İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, 9, 1-50.

Cankaya, Mete (2013), “Cumhuriyet Dönemi’nde Tarım Alet Ve Makineleri Teknolojileri, Demir Çelik Üretim Teknolojileri Ve Demir Yolu Teknolojilerine Kısa Bir Bakış”, **Dört Öge**, Nisan, 3, 139-164.

Cankaya, Mert (2013), “Cumhuriyet Dönemi’nde Tarım Alet ve Makineleri Teknolojileri, Demir Çelik Üretim Teknolojileri Ve Demir Yolu Teknolojilerine Kısa Bir Bakış”, **Dört Öge**, 3, 139-164.

Chang, Jen-Hu (1968), **Climate and Agriculture: An Ecological Survey**, London: Aldine Transaction.

Colman, David and Young, Trevor (1997), **Principles of Agricultural Economics, Markets and Prices in Less Developed Countries**, Cambridge: Cambridge University Press.

Çakır, Coşkun (2000), “Tanzimat Dönemi’nde Ticaret Alanında Yapılan Kurumsal Düzenlemeler: Meclisler”, **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, 43-44, 363-379.

Çeşme, Volkan (2014), “Osmanlı’da Ziraatı Modernleştirme Sürecinde Halkalı Ziraat Mektebi (1892-1928): Kuruluşu ve İdari Yapısı”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, XV (2), 39-80.

Dernek, Zeynep (2006), “Cumhuriyet’in Kuruluşundan Günümüze Tarımsal Gelişmeler”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi**, 1(1), 1-12.

Doğan, Mesut (2006), “Türkiye Ziraatında Makineleşme: Traktör ve Biçerdöverin Etkileri”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi**, 14, 66-75.

Durmuş, Savaş (2016), “Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1938)”, **Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 7 (12), 155-167.

Erkun, Vecdet (1998), “Atatürk Döneminde Tarım Politikası”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Kasım, Cilt: XIV (42), Konferans ve Panel Benzeri Konuşma Metinleri, 1187-1195.

Eşiyok, B. Ali (2004), **Kalkınma Sürecinde Tarım Sektörünün Ekonomideki Yer, Yapısı ve Gelişme Dinamikleri (1923-2004)**, Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş., Genel Araştırmalar, I, Kasım, Ankara.

Günaydın, Gökhan (2006), “Türkiye Tarım Sektörü”, **Tarım ve Mühendislik**, 76-77, 12-27.

Güran, Tefik (1998), **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar**, İstanbul: Eren Yayıncılık.

İnce, Erdal (2006), “Köylüyü Topraklandırma Kanunu’nun Türk Siyasal Yapısının Oluşumu Üzerindeki Etkileri”, **ÇİTAD**, V (13), Güz, 59-78.

İnci, İbrahim (2009), “1923-1960 Döneminde Türkiye Tarım Faaliyetleri Üzerinden Alınan Vergiler”, **SAÜ Fen Edebiyat Dergisi**, 1, 109-130.

İnci, İbrahim (2013), “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Tek Parti Hükümetlerinin İlaş Politikaları”, **A.Ü. Türkiye Araştırmalar Enstitüsü Dergisi**, 50, 271-290

İstanbul Ticaret Odası (1989), **Cumhuriyetten Bu Yana Türkiye Ekonomisi ve Geleceğe Bakış**, İstanbul: Lebib Yalkın Yayınları ve Basım İşleri A.Ş.

Issawi, Charles (1975), **The Economic History of the Middle East, 1800-1914**, A.D. Novichev, “The Development of Agriculture in Anatolia”, ss.65-70, s.65, Chicago: The University of Chicago Press, USA.

Karabulut, Kerem (2005), “11 Teşrinisani 1942 Tarihli Varlık Vergisi’ne Bir Bakış”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 27, Erzurum, Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı, 325-339.

Kapluhan, Erol (2012), “Atatürk Dönemi Eğitim Seferberliği ve Köy Enstitüleri”, **Marmara Coğrafya Dergisi**, 26, 172-194.

Kaştan, Yüksel (2012), “Atatürk Dönemi’nde Tarım Alanında Yapılan Yenileşme Hareketleri”, **Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Tarih ve Medeniyetler Tarihi, IV, Bildiriler, Ankara, 1763-1782.

Kazgan, Gülten (2013), **Tanzimat'tan 21. yüzyıla Türkiye ekonomisi: birinci küreselleşmeden ikinci küreselleşmeye**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 5. Baskı.

Keskin, Özkan (1990), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modern Ziraat Eğitiminin Yaygınlaşması: Ankara Numune Tarlası ve Çoban Mektebi”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, 28, 87-106.

Keyder, Çağlar ve Pamuk, Şevket (1984), 1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler, **Yapıt**, 8, 52-63.

Küçükcalay, A. Mesud, Efe, Ayla (2006), “**Osmanlı Ziraat Sektörünün Ticarileşebilme İmkânı Üzerine Bir Deneme: 1844-45 Alpu Köyü Örneği**”, Otam Dergisi, 20, 245-279.

Kolaç, Bedrettin, **Türkiye’de Hububat Politikaları (1923-1950)**, Tarih Tarih Yayınevi, [Erişim Adresi: <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=355352/> Erişim Tarihi: 13.07.2017]

Koç, İ. Ceyhan (2000), “İzmir İktisat Kongresi’nin Türk Ekonomisinin Oluşumuna Etkileri”, **Atatürk Dergisi**, 3 (1), 145-167.

Metintaş, Mustafa Yahya ve Kayıran, Mehmet (2008), “Refik Saydam Hükümetleri Döneminde Türkiye’nin Ekonomi Politikası (1939-1942)”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 9 (2), 155-184.

Moment (2011), “Türkiye’de Tarım Makineleri Tarihi”, Haziran, 37, 48-54. [Erişim Adresi: <http://www.moment-expo.com/turkiyede-tarim-makineleri-tarihi/> Erişim Tarihi: 13.07.2017]

Mutlu, Abdullah (2009), **Tanzimat’tan Günümüze Türkiye’de Vergileme Zihniyetinin Gelişimi**, Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara: Ümit Ofset Matbaacılık.

Önal, Nevzat Evrim (2009),” Tanzimat'tan Cumhuriyete Tarımsal Dönüşüm (1858–1918)”, **EconAnadolu 2009: Anadolu International Conference in Economics, June 17-19, 1-20.**

Özçelik, Özer ve Tuncer, Güner (2007), “Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları”. **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 9, (1), 253-266.

Özer, Sevilay (2012), “II Dünya Savaşı Yıllarında Ekim Seferberliği”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmalar Dergisi**, 8 (15), 31-49.

Özkan, M. Selçuk ve Temizer, Abidin (2009), “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Karaborsacılık”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2 (9), Sonbahar, 319-325.

Öztürk, Serdar ve Yıldırım, Fatih (2009), “Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Çöküşü Ve Atatürk Dönemi İktisat Politikaları”, **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 10 (2), 145-165.

Pala, Cenk (1996), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Örgütlenme”, **Ekonomik Yaklaşım**, 7 (21), 39-69.

Palamut, Mehmet E. (1987), “Aşar ve Düşündürdükleri”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 43, 69-78.

Pamuk, Şevket (1988), “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm”. **Türkiye’de Tarımsal Yapılar: 1923-2000.** (Der: Şevket Pamuk, Zafer Toprak). Ankara: Yurt Yayınları (18).

Pamuk, Şevket (2012), **Osmanlı’dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 3. Basım.

Şener, Sefer (2004), “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Tarım Politikası Arayışları”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Ocak, 7, 73-92.

Toprak, Zafer (1988), “Türkiye Tarımı Ve Yapısal Gelişmeler 1900–1950”, **Türkiye’de Tarımsal yapılar 1923–2000**, Ankara: Yurt Yayınları.

Topuz, Hüseyin (2007), “Cumhuriyet Dönemi Ekonomide Tarımsal Yapının İncelenmesi (1923-1950)”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi**, 12 (3), 367-380.

T.C. Tarım ve Köy işleri Bakanlığı (2004), “Osmanlı’dan Günümüze Tarım ve Tarıma Hizmet Veren Kurumların Teşkilatlanma Süreçleri”, Mayıs.

Van Huylenbroeck, Guido; Vandermeulen, Valerie; Mettepenningen, Evy and Verspecht, Ann (2007), “Multifunctionality of Agriculture: A Review of Definitions, Evidence and Instruments”, **Living Rev. Landscape Res.** 1 (3), 5-43.

